

До етимології фраземи “*шпари в руки зайшли*”

На позначення омертвіння від холоду тіла у східнослов'янських мовах переважають утворення, пов'язані з архісемою 'холод': деривати від псл. *hold- та *morz-. Це стосується і фразем. Разом з тим в українській та білоруській мовах для номінації згаданого процесу використовуються сполучення слів, етимологічно не зовсім прозорі: *заходять шпари в руки, заходять руки в шпари, зашли руки ў шпары*. Причому, лексема *шпари* у західнополіських, карпатських та середньонаддніпрянських говірках вживається у поєднанні *шпари в руки зайшли*. Середнє ж Полісся, та суміжні лівобережнополіські й білоруські говірки представлені іншим порядком компонентів цієї фраземи – *руки в шпари зайшли*¹.

Слово *шпара* у ряді слов'янських мов уживається зі значенням 'щілина'². Похідні від *шпар* < *пар* мають семантику: *шпарити* 'обварювати кип'ятком', 'смалити свиню', *шпарко* 'швидко, негайно', *шпарити* 'бити, колотити'³. Звідси, логічно було б припустити, що у фразеологізмі *шпари в руки зайшли* / *руки в шпари зайшли* лексема *шпари* пов'язується саме з паром, до того ж зафіксований нами під час польових досліджень матеріал дещо прояснює становлення подібних фразем. У говірках середнього (північно-східна Київщина), східного (нижньодеснянськосновський ареал) Полісся та спорадично в надприп'ятських білоруських говорять: *'рук'і с 'парі заш'л'іса, с'пар'і ў 'рукі зайш'л'і*⁴. Пояснення інформаторів досить промовисті: біль найсильніше відчувається не на морозі (на вулиці), а тоді, коли людина зайде в хату і з обморожених рук починає іти пара. Саме в цей час руки і заходяться (болять, печуть, щимлять). У говірках Петриківщини ми фіксували такий варіант цієї фраземи: *заш'л'і 'рук'і у шпар*. Тобто, з *пари* > *спарі* > *шпари*, де спостерігаємо забуття етимології, спричинене зміною фонеморфологічної структури слова, що призвело в подальшому до явища метатези компонентів фраземи – і, як наслідок, маємо чи не ідеальний варіант фразеологічного зрощення (*руки з(<*с) пари зайшлися* > *руки в шпари зайшли* > *шпари в руки зайшли*), в якому вже загальна семантика зовсім не впливає із семантики складових.

На фонетичному рівні зміна *с* > *ш* у словах *спарити* > *шпарити* трактується через запозичення із польської мови *sparzyć*⁵. Чи можливий був розвиток *с пари* > *шпари*? Допустимий аналогічний шлях зміни *с* > *ш*, але семантично *пара* й *шпара* 'щілина' в наведеній фраземі важко поєднувані.

Світло на становлення цього фразеологізму може пролити поява та функціонування у східнослов'янських мовах слова *шпара*. Воно відносно послідовно фіксується в лексиконах XIX століття: *шпара* – 1) щілина, паз, тріщина; *шпары* – запд. немц. – стропила⁶. У В.І.Даля з приміткою про німецькі витоки. Проте в студіях українських дослідників цього ж

періоду фіксуємо аналізований номен із значенням 'переохолодити руки': аж шпари зайшли – такий мороз; оце зашпари зайшли (як з морозу ввіде в хату и до теплої печі руки притулить)!; гострий біль в пальцях від морозу; зашпори – гострий біль на поверхні рук від морозу; перен. зн. 'біль, страждання'⁷. Відзначимо, що в сучасній російській мові подібна семантика взагалі відсутня. Цілком логічно припустити про існування вже у кінці XIX століття міжмовної омонімії на східнослов'янському лінгвальному просторі: рос. *шпaры* 'стропила' укр. блр. *шпaра* (*шпaри*) 'щілина' та *шпaри* із не зовсім ясною семантикою у фраземі *шпaри* (*зашпaри*) *в руки зайшли*.

При дослідженні семантики аналізованої ідіоми варто зважити і на те, що у жодному із обстежених населених пунктів і в опрацьованій літературі лексема *шпaри* не пов'язується з іншою частиною тіла, крім рук (шпaри заходять тільки в руки чи руки, відповідно, в шпaри). Якщо однозначно виводити шпaру від пар, то, напевне, логічно було б чути в ареалі поширення цього номена й вирази на кшталт: ніс у шпaри зайшов, зашпори у вуха зайшли тощо. Але нічого подібного у мовній практиці, принаймні поліщуків, нема. Чому шпaри українці і білоруси пов'язують однозначно з руками? Можливо відповідь дасть нам семантика слова *шпaра* у білоруських говорах 'шкіра поміж пальцями руки'⁸. У цьому контексті цікавим може видатися й інший фразеологізм, зафіксований у Лунинецькому районі, *ш'пaра заб'і'райе 'рук'і*. А на Берестейщині у випадку сильного переохолодження рук говорять: *заходить шчім у руки*. Але *шчім*, на відміну від *шпaр*, може заходити і в ніс і в щоки...

Зрештою, не варто відкидати розвитку значення від дієслова *шпaрити* 'обварювати кип'ятком', звідки *шпaри* 'гострий пекучий біль'. Якщо зважити саме на такий семантичний перехід, то структура фраземи *шпaри в руки зайшли* буде цілком логічною (незрозумілим, однак, лишається об'єкт болю: чому тільки руки?).

¹ Мойсієнко В.М. Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії. Дис. канд. філол. наук. Житомир, 1994. – С.61.

² Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957. – 552.

³ Словарь української мови Бориса Грінченка. – У 4-х томах. – К., 1997. – Т.4. – С.509; Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х томах – СПб., 1996. – Т.4. – С. 642; Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. М., 1987. – Т.4. – С.471.

⁴ Мойсієнко В.М. Лексичний атлас поліської народної медицини та лікувальної магії. Рукопис. – К. №57. Знаходиться на кафедрі української мови Житомирського педуніверситету.

⁵ Макс Фасмер. – Ibidem.

⁶ Словарь української мови. – Оп. cit. – Т.4. – С.509. – Т.2. – С. 118; Даль В.И. – Ibidem;

⁷ Укр. прислів'я, приказки і таке інше. Уклад М.Номис. – К., 1993. – С. 68; Словарь української мови. – Оп. cit. – Т.4. – С.509. – Т.2. – С. 118.

⁸ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна заходняй Беларусіі і яе пагранічча. В 5-ці т.т. – Мінск, 1979-1986. – Т.5 – С.494; Германовіч І.К., Шуба П.П 3 лексікі в. Танежыцы Слуцкага раена // Народная словатворчасць. – Мінск, 1979. – С. 73.